

Bengt Ankarloo

Sekler av kvinnoliv

18 svenska kvinnokohorter och deras livscykel förlopp

Social förändring innebär, att nya generationer gör någonting annat än bara reproducerar sina föregångares livsmönster. Historisk forskning har länge intresserat sig för problem, som rör den långsiktiga sociala förändringens inverkan på de enskilda människornas livsvillkor. På vilket sätt skiljer sig historiska från nutida befolkningar när det gäller de grundläggande, existensiella villkoren för mänskligt liv? Vilka chanser har individerna i olika epoker haft att överleva till vuxen ålder, att finna sin plats i arbetslivet, att bilda familj, få barn och uppnå hög ålder?

Många av dessa frågor kan besvaras var för sig. Vi har tämligen god uppfattning om huvuddragen i den demografiska utvecklingen i Sverige åtminstone sedan mitten av 1700-talet. Däremot har hos oss inga försök gjorts att systematiskt sammanställa demografiska data för på varandra följande generationer i syfte att belysa hela eller större delen av det samlade livscykel förloppet, från vaggan till graven.

Syftet med denna studie är något mer begränsat. Här granskas 18 kvinnliga födelsekohorter från 1700-talets mitt fram till och med den kohort som föddes 1921/25. Också andra begränsningar har gjorts. De femton första levnadsåren har lämnats utanför. Huvudskälet härtill är den oerhört höga barnadödligheten i äldre tid som, om den togs med i bilden, helt skulle förrycka jämförelsen över tid mellan andra viktiga händelser, som ligger senare i kohorternas livscykel, framför allt sådana som rör familjebildningen.

Levnadsåren efter 50 är heller inte medtagna. Ett skäl är naturligtvis, att livscykeln för de senare kohorterna, de med födelseår in på 1900-talet, ännu inte är avslutad. Ett annat är, att endast få kvinnor gifter sig efter 50-årsåldern, medan däremot äktenskap då i växande utsträckning börjar upplösas till följd av den andre makens död. Då är också den biologiskt generativa perioden i kvinnans liv avslutad. Vidare föreligger ett par undersökningar från USA, där åldersåren 15—49 står i centrum för intresset. Det har bedömts som viktigt att kunna göra jämförelser med dessa studier.¹

Andra begränsningar har pålagts oss av källmaterialet. Den svenska folkbokföringen har ingen aggregerad koppling mellan ålder, kön och yrkesaktivitet. Kvinnokohorternas deltagande på den öppna arbetsmarknaden, en fråga av stort intresse, måste således lämnas utanför. Inte heller är det möjligt, att som i exempelvis USA-materialet särskilja äktenskap med och utan barn, än mindre att gruppera dem efter det totala barnantalet. Beräkningar har visserligen gjorts, främst av Eva Bernhardt², av kohorternas allmänna och äktenskapliga fertilitet, men vi kan ändå inte avgöra hur många inom kohorterna som fött ett eller flera barn respektive förblivit barnlösa genom hela livscykeln.

Kvar blir ett fåtal grundläggande demografiska variabler, som är möjliga att följa redan från de första folkräkningarna på 1700-talet. Vi kan beräkna hur många av 15-åringarna som uppnår 50-årsåldern och således fullbordar den här behandlade delen av livscykeln. Det kan ske på grundval av de omräkningar av periodmortaliteten till kohortmortalitet som gjorts av Ingvar Holmberg.³ Direkt av den offentliga statistiken, i några fall korrigerad genom Sundbärgs beräkningar⁴, framgår hur många i kohorterna som förblir ogifta, som gifter sig men skiljer sig igen eller blir änkor, och slutligen hur många som fortfarande är gifta vid delcykelns slut, dvs vid 50 års ålder. Till den svenska bilden hör också under ett begränsat historiskt skede emigrationen, som tidvis kraftigt reducerar kohorternas storlek, och därmed liksom barnadödligheten skulle ha gjort jämförelser i tid och rum besvärliga, om vi inte hade haft metoder att i beräkningarna eliminera dessa effekter.

Det blir således den del av kvinnornas liv, varunder familjebildning, barnafödande och uppfostran sker, som kommer att stå i centrum för undersökningen. Det är inte möjligt att här dokumentera detaljerna i de föreställningar kring familj och sexualitet, som har varit rådande under perioden. Normbildningen på det här området är otillräckligt utforskad till och med för de politiskt och kulturellt ledande skikten, för städernas medelklass eller den egentliga bondeklassen. Att deras normer inte till alla delar omfattades av de lägre skikten framgår redan av den ökande frekvensen under 1800-talets första hälft av utomäktenskapliga konceptioner liksom av förekomsten av fria förbindelser, s k stockholmsäktenskap. I botten låg emellertid troligen fortfarande normer och moralföreställningar som inpräntats i generationer av präster, lärare och andra myndighetspersoner.

Det familjeideal, som vuxit fram ur bondesamhällets produktiva och sociala behov, liksom det som kom att kodifieras i det borgerliga 1800-talets kulturella yttringar — familjehemmet, romanen, pedagogiken — innehöll som ett minimum dessa element: äktenskapet ingås när parterna uppnått den erforderliga mognaden och stadgan, inte för tidigt men heller inte för sent, så att perioden av barnafödande och moderskap ändå blir tillbörligt lång. Äktenskapet skall välsignas med barn och vara livet ut. Den tilltagande betoningen av partnerskapet, det kamratliga äktenskapet,⁵ gör att skilsmässor ogillas, inte längre bara av religiöst dogmatiska skäl, utan som ett misslyckande utifrån rent världsliga sociala premisser. Av samma skäl ogillas också äktenskap, där ålderskillna-

Tab 1. Svenska kvinnor under levnadsåren 15—49 fördelade efter livscykel förlopp. Antal pr 1 000 som uppnått 15 års ålder

födelse- kohort	totalt	tidigt döda	emigr	ungmör	änkor / skilda	gifta	
1751/55	1 000	320		79	99	502	
1761/65	1 000	320		81	121	478	
1771/75	1 000	304		83	110	503	
1781/85	1 000	308		85	103	504	
1791/95	1 000	298		79	103	520	
1801/05	1 000	274		89	100	537	
1811/15	1 000	259		105	97	539	
1821/25	1 000	244		119	93	544	
1831/35	1 000	227	6	123	81	563	
1841/45	1 000	218	69	133	70	510	
1851/55	1 000	210	104	136	62	488	
1861/65	1 000	200	150	140	56	0	454
1871/75	1 000	196	146	153	51	2	454
1881/85	1 000	185	107	162	50	11	485
1891/95	1 000	162	36	178	50	18	556
1901/05	1 000	120	5	161	41	25	648
1911/15	1 000	81		140	33	40	706
1921/25	1 000	70		73	33	61	763

Källor: BiSOS, Befolkningen, Sundbärg 1923. SOS, Befolkningen. Holmberg 1970.

den mellan makarna är för stor.⁶ En avsevärt äldre man riskerar ju lämna en ung änka med barn efter sig, ett opassande eller rentav farligt arrangemang. Äktenskapet skall kort sagt ingås i kvinnans tidiga vuxenliv, resultera i barn och förbli intakt tills barnen har hunnit växa upp, helst i makarnas hela livstid.⁷

Man kan då mot bakgrund av kohortstudiens siffror genast konstatera, att det förefaller ha varit avsevärt svårare att förverkliga detta familjeideal under det skede — 1800- och tidigt 1900-tal — då det var som tydligast normerande. I det moderna samhället, där familjen — åtminstone om vi får tro sociologerna — alltmer har förlorat sin sociala funktion, där har det blivit lättare att leva ett "ordnat" familjeliv, och fler kvinnor har också gjort det.

Många av de ännu yngre kvinnorna, de som föddes på 40- och 50-talen, tycks däremot ha valt livsförlopp, som ganska starkt avviker från de gamla normerna. Tillgänglig statistik ger ännu inte underlag för en bedömning av familjemönstren i de självständiga mödrarnas och samboarrangemangens kohorter. Dessa kvinnor har ju dessutom inte fullbordat hela den del av livscykeln som här är under granskning. Det förefaller emellertid inte sannolikt att de någonsin kommer att hamna i närheten av den ideala konformitet som deras mödrar uppvisar. Det historiska mönstret, om det någonsin har funnits, håller på att brytas.

Tab 2. I Sverige kvarvarande kvinnor under levnadsåren 15—49 fördelade efter livscykel-förlopp.

Antal pr 1 000 av dem som uppnått 15 års ålder

födelse- kohort	totalt	tidigt döda	ungmör	änkor	/	skilda	gifta
1751/55	1 000	320	79		99		502
1761/65	1 000	320	81		121		478
1771/75	1 000	304	83		110		503
1781/85	1 000	308	85		103		504
1791/95	1 000	298	79		103		520
1801/05	1 000	274	89		100		537
1811/15	1 000	259	105		97		539
1821/25	1 000	244	119		93		544
1831/35	1 000	228	124		81		567
1841/45	1 000	234	143		75		548
1851/55	1 000	234	152		69		545
1861/65	1 000	235	165	66		0	534
1871/75	1 000	229	179	60		2	530
1881/85	1 000	207	181	56		12	544
1891/95	1 000	168	185	52		18	577
1901/05	1 000	121	161	41		25	652
1911/15	1 000	81	140	33		40	706
1921/25	1 000	70	73	33		61	763

Källor: se tab 1

Vad beror då denna bakvända och i förstome oväntade utveckling på? Varför förverkligas de gamla idealen först så sent i den historiska utvecklingen? Vi bortser tills vidare från emigrationen, som är historiskt specifik och därför för-rycker jämförelsen över lång tid. Om vi således enbart granskar de fyra övriga avvikande kategorierna *tidigt döda*, *ungmör*, *änkor* och *frånskilda*, de som inte fullt ut förverkligat det schematiskt antydda idealet, finner vi att dessa i första hand bör hållas i sär ur en teoretiskt viktig synpunkt: de tidigt döda och änkor-na har med få undantag fått sitt livslopp bestämt av faktorer utanför deras omedelbara kontroll, ungmörna och de frånskilda har mer eller mindre frivilligt valt sitt öde. Det blir då också klart, att de externt påtvingade livsloppen har varit vanligare i äldre tid: dödligheten har där varit den helt dominerande stör-ningsfaktorn.

Dödligheten

I den första kohorten, född på 1750-talet, hindras över 40 % av döden, den egna eller mannens, från att fullborda den ideala livscykeln, bara 8 % har fri-villigt avstått från familjelivets lycka. I den sist undersökta kohorten, den från 1920-talet, har dödens roll reducerats till 10 %, det fria valet har ökat till omkring 13 %.

Dödligheten är således under lång tid den faktor som starkast slår igenom. Först hos den kohort som föddes på 1860-talet blir de sammanlagda grupperna ungmör, emigranter och fränskilda större än de tidigt döda och änkorna. Så förblir också fallet hos alla följande kohorter trots att emigrationen upphör bland dem som föds in på 1900-talet. I själva verket är, som redan antytts, dödlighetens roll under det äldre skedet ännu större, framför allt i de lägre åldrarna. I den äldsta kohorten uppnådde bara sex av tio flickor femtonårsåldern. Bland dem som föddes under 1900-talets början var motsvarande överlevnadsvärde 85 %. I dag ligger siffran över 99.⁸ Effekten av denna starka nedgång i barnadödligheten har här eliminerats, genom att enbart de som i kohorterna uppnått 15 års ålder har tagits med i beräkningarna.

Men också dödligheten högre upp i åldrarna har märkbart sjunkit. Samtliga 1700-talskohorter uppvisar en hög ehuru varierande dödlighet. Med de tidigast födda under 1800-talet inleds emellertid den sekulära nedgången, som med ett visst avbrott hos de tre kohorterna 1841/65, fortskrider med mot slutet starkt accelererande takt. Dödligheten är i själva verket i senare kohorter så låg, att några nämnvärda ytterligare förbättringar knappast kan påräknas. Döden har mot mitten av vårt sekel i det närmaste upphört att ingripa i kvinnans livscykel-förlopp fram till 50-årsåldern.

Kvar som ett intressant fenomen i den äldre utvecklingen står det försämrade överlevnadsvärdet för de tre kohorter, som föddes kring 1800-talets mitt. Samma tendens kan iakttagas hos männen.⁹ Utan att här närmare precisera kausal-sammenhang kan man peka på att dessa generationer trädde ut på arbetsmarknaden och bildade familj under 1800-talets tre sista decennier, då det industriella genombrottet och en första kraftig urbaniseringsvåg präglade den sociala utvecklingen. Här krävs emellertid mer forskning, innan man vågar yttra sig med någon bestämdhet.

Den sista fasen i dödlighetsutvecklingen, den som omfattar kohorterna från och med 1870, kan — liksom en del av de övriga förändringsfaktorerna — jämföras med motsvarande utveckling i USA. Det som omedelbart slår en vid en sådan jämförelse, är den mycket nära överensstämmelsen, både i nivå och utvecklingstakt, mellan de båda länderna.

Den manliga dödligheten, som i vårt material påverkar frekvensen av änkor, utvecklar sig inte överraskande i samma riktning som den vi iakttagit bland kvinnorna. Den ligger emellertid hela tiden på en högre nivå och genomgår inte heller samma kraftiga reducering som den kvinnliga. Under hela perioden går antalet änkor ner till ca 27 % av de högst uppmätta talet i äldre tid, men motsvarande andel tidigt döda kvinnor går ner till 22 %. Detta beror emellertid inte enbart på att männens livschanser inte förbättrats riktigt lika mycket som kvinnornas. En bidragande orsak torde vara, att männen i materialet genomsnittligt är något äldre än sina hustrur och att de därför något påverkas av dödlighetsförhållandena i åldrar över de 50 åren. Också här torde utvecklingen numera i det närmaste ha avstannat. Frekvensen av unga änkor kommer inte att kunna minska annat än marginellt.

Tab 3. Tidigt döda under levnadsåren 15—49 bland kvinnliga födelsekohorter i Sverige och USA.

Antal pr 1 000 av dem som uppnått 15 års ålder

S-kohort	USA-kohort	Svenska kvinnor	Vita USA-kvinnor
1871/75	1870	229	235
1891/95	1890/94	168	170
1901/05	1900/04	121	125
1911/15	1910/14	81	90
1921/25	1920/24	70	60

Källor: Tab 2, Uhlenberg 1974, Uhlenberg 1978.

Familjebildningen

Äktenskapsmönstret i det västereuropeiska huvudområde, som Sverige i detta avseende tillhör, har sedan medeltiden utvecklats på ett sätt, som gör det i det närmaste unikt i världen. Det kännetecknas bland annat av följande egenskaper. Äktenskapet ingås sent, både bland män och kvinnor. Kontrahenterna är ofta nära 30 år gamla. En stor del gifter sig aldrig. Delvis som en följd av den höga äktenskapsåldern för kvinnan är makarna ungefär jämgamla. Bland proletära och urbaniserade grupper är det tidvis rentav vanligt, att kvinnan är den äldre parten. Detta har, menar man, gjort det västliga äktenskapet mer jämlikt, mer kamratligt.

Andra viktiga effekter är, att barnen föds relativt sent i föräldrarnas livscykel. När de har vuxit upp och i, som vi sett, relativt hög ålder bildar egen familj, då är föräldrarna så gamla, att de vanligen är beredda att träda tillbaka och överlämna kontrollen av familjebilden till nästa generation. De sammansatta flergenerationsfamiljer, som vi stöter på i andra familjesystem, till exempel i Östeuropa, är därför sällsynta i väst. Här dominerar den konjugala kärnfamiljen, dvs det äkta paret och deras barn, som hushållsenhet.¹⁰

Också i Sverige kom modellen med små brukningsenheter och kärnfamiljer, alltså en sorts familjebildning, att dominera. Skälen härtill är många och rätt komplicerade. Ett är att hos oss de feodala prestationerna ganska tidigt kom att domineras av produkt- och penningräntan, medan dagsverkskyldigheten mestadels spelade en underordnad roll. Det fanns alltså ingen anledning för småbrukaren att behålla barnen hemma på gården för att möta godsägarens krav på arbete. Det låg tvärtom i hushållets intresse att organisera sig på ett sådant sätt, att det egna produktionsöverskottet räckte till skatter och arrenden. Det betydde oftast att arbetsföra men övertaliga familjemedlemmar fick lämna gården för att söka tjänst på annat håll. Att en stor del av den yngre vuxna befolkningen befinner sig i hushållstjänst hör således också till det västereuropeiska mönstret, inte minst sådant det kom att utvecklas i Sverige.¹¹

Under den mer än sekellånga expansion av jordbruket som inleds mot mitten av 1700-talet ser vi tusentals bondbarn lämna hemmet i mycket unga år för att ta tjänst hos storbönder och godsägare, som efterhand kom att organisera sin produktion efter moderna kapitalistiska principer. Familjearbetet hemma minskade i betydelse i jämförelse med lönearbetet hos andra. Det uppstod en ny stor grupp av "fria" och rörliga lönearbetare inom jordbruket.¹² Ofta hade de en oklarare och osäkrare ställning än de årsstädjade pigorna och drängarna. Från denna reservoar kunde arbetskraft så småningom också läcka över till manufakturerna och till hushållstjänst i städernas borgarhem. Av allt att döma är det de unga kvinnorna, som först måste påbörja denna vandring bort från det gamla jordbruket.¹³

De flesta var barn eller barnbarn till bönder med bönders normer och sociala ambitioner. De hade svårt att omedelbart anpassa sig efter de nya realiteter som mötte dem i lönearbetet, och verkligheten gjorde inte mycket för att hjälpa dem. Vem hade hört talas om att drängar och pigor gifte sig utan att åtminstone ha ett torp att slå sig ner på? Vilken stadsfru kunde tänka sig en gift kammarjungfru eller kökspiga? Och vem kunde för övrigt försörja en familj på en rullarlön?

Den mer än sekellånga övergången från traditionellt bondejordbruk till industriellt lönearbete medförde således för många ett smärtsamt övergivande av normer och ideal på familjebildningens område. Allt fler tvingades vänta, och vänta länge, innan de kunde sätta bo. Detta gällde inte minst kvinnorna. Först efter tio eller femton års tjänst, och ofta först i trettioårsåldern kunde underklassens kvinnor förverkliga drömmen om en egen familj. För många framstod måhända det alternativet inte heller som särskilt lockande. Det är mot den bakgrunden knappast förvånande att antalet utom äktenskapet födda barn starkt växte under 1800-talet. I ett samhälle som förmenar 28-åriga män och kvinnor ett normalt sexualliv bryter de traditionella normerna snart samman.

Svårigheterna att förverkliga det borgerligt-kristna familjeidealet, särskilt för underklassens unga människor, uppmärksammades ganska tidigt i 1800-talets pamflettlitteratur. De flesta iakttagare uppehöll sig huvudsakligen vid de moraliska aspekterna av problemet. Tidens lättsinne, flärd och fåfänga driver, ansåg man, många fattiga ungdomar att söka efter njutningar, som inte ankommer deras stånd. Man diskuterar till och med möjligheten att i lag förbjuda äktenskap mellan alltför oansvariga parter. Sådana åtgärder hade på många håll redan vidtagits, närmast oss i Preussen. "Att hindra ett obetänksamt folk från att störta sig i det rysligaste djup av armod och elände, bör icke få namn av våld," framhöll en anonym debattör på 1820-talet.¹⁴

Några fanns det dock som kunde visa både medkänsla med den arbetande ungdomen och insikt i det strukturella våld, som förhindrade familjebildningen. Så *Gustav Ekenmark* i sina råd till "det oerfarna och mindre upplysta folket."¹⁵ Böndernas tilltagande ovana att avskeda sitt tjänstefolk efter skörden och därefter inte anta nytt förrän påföljande vår driver många arbetslösa att under vintermånaderna söka sin lycka i de stora städerna. Bara i en fattigba-

rack på Södermalm befann sig enligt Ekenmark just när han skrev ”230 husvilde, nära nakne och halvdöde människovarelser av alla åldrar, beklagligen mest yngre personer av båda könen.”

Fattigvårdsbestämmelserna, enligt vilka den enskilde arbetsgivaren och i andra hand kommunerna hade ansvar för de hjälpbehövande, förvärrade bara problemen. ”Är nu för tiden icke allenast varje församling, utan även enskilda samhällen och gårdsägare av erfarenheten så varnade eller uppskrämde, att första frågan till den sökande bliver alltid: är du gift? huru många barn har du?” Ekenmark kan bara råda de unga att med stadga och sans stå emot livets alla frestelser. För den oberoende och bemedlade bör dock buket av ”utländska producter och fabricater” legaliseras.¹⁶

Det västeuropeiska äktenskapsmönstret framstår alltså här närmast som ett av omständigheterna påtvingat beteende bland de egendomslösa under övergången till det industrikapitalistiska samhället. Men det har större räckvidd än så, både socialt och historiskt.

Den som i Sverige senast och mest utförligt har behandlat dessa frågor är Sten Carlsson.¹⁷ Hans slutsatser är, att det västliga mönstret med hög äktenskapsålder och stor andel aldrig gifta tidigast visar sig inom de högre samhällsskikten, medan det bland bönder och obesuttna slår igenom först mot mitten av 1800-talet.¹⁸ Detaljerna i denna tolkning skall diskuteras längre fram, men huvuddragen i utvecklingen sådan Carlsson beskriver den överensstämmer som vi ser (tabb. 1—2) ganska väl med variationerna inom gruppen ungmör i vårt kohortmaterial. Bland dem som fötts på 1700-talet är skillnaderna inte särskilt stora, ungmörnas andel varierar kring 8 %. Från och med 1800-talets första kohorter, och de börjar gifta sig på 1820- och 30-talen, stiger andelen ogifta kontinuerligt fram till och med kohorten 1891/95. Verkningarna sträcker sig alltså in i decennierna efter första världskriget, den myrdalska befolkningens epok.

Om man granskar periodeffekten av dessa kohortförändringar får man dels bättre perspektiv på utgångsläget vid 1700-talets mitt, dels kan utvecklingen under de senaste decennierna belysas. 1750 var precis hälften av alla kvinnor i åldrarna 20—34 gifta. Detta är redan en klart västeuropeisk nivå. Bland motsvarande åldrar i populationer med ett annat mönster som i Östeuropa är ofta 80 till 90 % redan då gifta. Carlssons slutsats, att det västliga mönstret slår igenom hos den svenska jordbruksbefolkningen mot mitten av 1800-talet, bör modifieras dithän, att då förstärks en tendens, som kan spåras redan vid mitten av 1700-talet.

Före den tidpunkten är det inte möjligt att säga något om tillståndet på riksnivå. Däremot kan lokala studier ge fingervisningar om tidigare förhållanden. Carlsson har för sin del ställt samman en serie lokala släkt- och sockenstudier från olika delar av landet och finner för tidigt 1700-tal äktenskapsfrekvenser bland de vuxna kvinnorna — åldrarna är inte specificerade — på över 90 %. Det resultatet, som ju onekligen ger stöd för hypotesen, att svenska bönder vid denna tidiga tidpunkt närmast ansluter sig till ett östeuropeiskt mönster, kan jämföras med ett omfattande material från 1690-talets Skåne. I de då uppräta-

de katekismilängderna innehåller de från två hela prosterier, Luggude kring Helsingborg och Gärds söder om Kristianstad, och därjämte spridda socknar på annat håll, åldersuppgifter på befolkningen över ca 15 år. Kvinnornas civilstånd är också angivet med de traditionella termerna hustru, piga och änka. En sammanställning av dessa uppgifter omfattande 1 884 individer (mot 561 i Carlssons äldsta population) visar, att 56,3 % av kvinnorna i åldrarna 20—34 var gifta, dvs inte mycket mer än i hela riket 1750.¹⁹

Nu kan inte Carlssons och de här redovisade skånska resultaten utan vidare jämföras. Både källmaterial och metodisk utgångspunkt är olika. Klart är, att frågan om det västliga äktenskapsmönstrets utbredning i Sverige under äldre tid fortfarande bör hållas öppen. Lika klart är å andra sidan, att den av Carlsson utpekade senare perioden, årtiondena närmast före 1800-talets mitt, markerar en dramatisk höjning av andelen aldrig gifta, inte minst inom bonde- och proletärklasserna.

I den andra ändan av tidsserien bryts utvecklingen 1940 (tab 4). Då stiger andelen gifta lika dramatiskt och den tendensen fortsätter under ytterligare två decennier fram till rekordåret 1960, då drygt två tredjedelar av de unga kvinnorna är gifta. Därefter vänder trenden på nytt. Som vi tidigare sett (tabb 1—2) deltar redan 1900-talets första kohorter i den uppåtgående trenden.

Forskningsläget medger inte att denna sena utveckling blir föremål för någon systematisk analys. Några huvuddrag skall antydast. Av den tidigare diskussionen liksom av tab 4 har framgått, att de unga ogifta kvinnorna är vanligare i städerna än på landsbygden. Jordbruksmiljön stöter ut de kvinnor som inte blir gifta.²⁰ De söker sig till städer och industriella centra. När giftermålsfrekvensen sakta börja stiga efter sekelskiftet, är det också i städerna som förändringen manifesterar sig som starkast.

De äldre svenska städerna var främst kommersiella och administrativa huvudorter. Inom de lägre klasserna torde kvinnorna här ha haft lättare att finna sysselsättning, i hushållstjänst och som biträden i servicenäringarna. De yngre männen har inte varit lika efterfrågade. Annorlunda blir det i de nya industriella miljöerna. Rekryteringen av unga manliga arbetare till sågverks-, byggnads- och metallindustrierna har skapat nya förutsättningar för familjebildningen inom arbetarklassen. Anders Norberg och Sune Åkerman har visat, hur en utpräglad mansdominerad industri, sågverken i nedre Norrland, bildar miljö för en intensiv familjebildning.²¹

En jämförelse mellan Sveriges städer under decennierna kring sekelskiftet ger också visst stöd för hypotesen, att de industriella miljöerna började bli mer gynnsamma för familjebildningen. Andelen unga (20—34) gifta kvinnor ligger klart över genomsnittet i städer som Malmö, Helsingborg, Landskrona, Eskilstuna, Gävle, Söderhamn och Sundsvall. Avsevärt under låg förutom Stockholm och Göteborg städer som Uppsala, Lund, Jönköping, Örebro, Kristianstad, Kalmar och Linköping.²²

Många faktorer kan givetvis tänkas ligga bakom dessa förhållanden. Arbetsmarknaden, löneutvecklingen och tillgången på bostäder hör alla dit. En trolig

Tab 4. Andelen gifta kvinnor i åldrarna 20—34. %.

	1750	1800	1850	1860	1870	1880	1890	1900
Sverige	50,2	45,8	43,1	43,0	40,5	42,4	41,9	42,5
landsbygd						44,6	44,6	45,6
städer						33,5	34,0	34,5
Skandinaver i USA:s Mid-West						68,1		60,8
	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1974
Sverige	42,6	42,7	42,6	52,0	63,4	67,9	63,9	54,2

Källor: BISOS: Befolkningen. SOS: Befolkningen. US Federal Census 1880, 1900. Manuscr. Schedules for Illinois, Minnesota, Iowa.

Åldersfördelningen har i samtliga fall standardiserats till proportionerna 35, 35, 30 % för respektive 5-årsgrupper 20—34. Därmed elimineras de variationer som beror på förändrad ålderssammansättning.

gen viktig skillnad, som påpekats av Norberg-Åkerman, är den tilltagande självrekryteringen inom den lokala arbetarklassen. Andelen nyligen inflyttade minskar efterhand, medan andra generationens arbetare, de med föräldrar och släktingar på orten, tilltar.²³

Denna skillnad framgår klart ur en pågående undersökning från Karlshamn i Blekinge, där två äktenskapskohorter, en kring 1850 och en kring 1890, har spårats till husförhörslängderna. Därigenom har bland annat brudarnas hushållsbakgrund vid tiden för vigseln kunnat fastställas. Bland brudarna 1850 bodde 27 % ännu hemma hos föräldrarna. 1890 var motsvarande grupp 40 %. Bland arbetare och småfolk var förändringen ännu mer dramatisk. Där bodde 1850 bara 11 % hemma. 1890 var de 32 %, samtidigt som medianåldern sjunker från 31 till 28.²⁴

En jämförelse mellan infödda och inflyttade industriarbetarhustrur i Stockholm 1920 avser visserligen fruktsamhetstalen, men pekar indirekt i den här antydda riktningen: minskade strukturella hinder för familjebildningen. Både bland de yrkesverksamma och bland hemmafruarna var fruktsamheten avsevärt högre bland de infödda än bland de inflyttade.²⁵ Dynamiken bakom den tilltagande familjebildningen, som i vårt material kan avläsas redan från och med kohorten 1881/85 (tab 2) och i periodsiffrorna (tab 4) från 1940, medför att den sekellånga tillbakagången, den förstärkning av det västliga familjemönstret som vi diskuterat, slutligen upphör.

En jämförelse med den amerikanska utvecklingen kan också i detta avseendet var upplysande. När de svenska kvinnorna in på 1900-talet når upp till och överträffar de amerikanska i fråga om konformitet med det idealtypiska livscykelförloppet, beror detta bara till en del på den ökande svenska äktenskapligheten. Under den period som täcks av de här redovisade kohorterna är skilsmäs-

Tab 5. Gifta under levnadsåren 15—49 bland kvinnliga födelsekohorter i Sverige och USA.

Antal per 1 000 av dem som uppnått 15 års ålder och som ännu är gifta vid 49 års ålder

S-kohort	USA-kohort	Svenska kvinnor	Vita USA-kvinnor
1871/75	1870	530	510
1891/95	1890/94	577	610
1901/05	1900/04	652	630
1911/15	1910/14	706	665
1921/25	1920/24	763	690

Källor: Se tab 3

sofrekvensen i USA avsevärt högre, vilket givetvis minskar den slutliga andelen stabila äktenskap. Mer än dubbelt så många amerikanska kvinnor i kohorten 1920/24 upplever instabila äktenskap (dvs blir änkor eller frånskilda: i USA 20,5 %, i Sverige 9,4 %).²⁶

För de unga svenska kvinnor i kohorterna mellan 1831 och 1905 som emigrerade, de flesta av dem just till Nordamerika, kom livscykel förloppet troligen att gestalta sig något annorlunda än de genomsnittliga USA-siffrorna ger vid handen. De många, som hamnade i de skandinaviska jordbruksområdena i Mellanvästern — i Illinois, Minnesota och Iowa — erbjöds rikliga tillfällen att omedelbart bilda familj. Under de första decenniernas bosättning förekom rentav ansatser till en organiserad import av giftasvuxna flickor till dessa ödsliga, mansdominerade pionjärbygder.²⁷ Tre av fyra bland de yngre kvinnliga emigranterna hade 1880 redan hunnit gifta sig. Bland systrarna därhemma gick nästan 60 % ogifta.

Men också på prärien ändrade sig förhållandena ganska snart. Det amerikanska jordbruket utvecklade sig under decennierna efter inbördeskriget i samma kapitalistiska riktning som den vi bevittnat i Västeuropa sedan 1700-talet.²⁸ Och den får samma effekt för de unga kvinnorna. Färre och färre kan finna sin plats i jordbruket. Det är i stället i den urbana och industriella miljön de hittar nya, och så småningom kanske också bättre möjligheter för arbete och familjeliv.

NOTER

1. Peter Uhlenberg, "Cohort variations in family life cycle experience of U.S. females." *Journal of Marriage and the Family* 36. 1974. Dens., "Changing Configurations of the Life Course." in Tamara K. Hareven (ed), *Transitions. The Family and the Life Course in Historical Perspective*. New York 1978.
2. Eva M. Bernhardt, *Trends and Variations in Swedish Fertility — A Cohort Study*. Stockholm 1971.
3. Ingvar Holmberg, "En studie i dödligheten bland kohorter födda på 1700- och 1800-talen." *Statistiska Meddelanden Be 1970:3*.
4. Gustav Sundbärg, *Bevölkerungstatistik Schwedens 1750—1900*. 2 Aufl. Stockholm 1923.
5. Lawrence Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1500—188*. New York 1970, har ett helt kapitel, ss 325—404, om "the companionate marriage." Om denna och liknande idéer i den moderna familjehistoriska forskningen se översikten i Michael Andersson, *Approaches to the History of the Western Family 1500—1914*. London 1980, ss 39—54. Anderson klassar uppfattningen under huvudkategorien "The Sentiments Approach" och värderar den lågt både i teoretiskt och källkritiskt avseende. Ibid., s 61 ff. — I den svenska pamflettlitteraturen från och med 1700-talets senare del betonas överraskande tidigt ömsesidigheten och makarnas gemensamma ansvar för familjelivet. Anders Nordell, *Försök till en Moralisk eller Sedolärande, och Politisk eller Borgelig Cateches*. 2 uppl Stockholm 1792, uppmanar makarna att "som en ögonsten vårda och försvara kärleken och tillgivenheten för den person, som utgör hälften av dig själv, som med dig delar och lättar livets besvär och omsorger, och vilken allra mest kan bidra till ditt sinnes lugn och bägges eder utvärtes välmåga." (s 26 f). Skriften är, som redan titeln antyder, ett försök att utifrån det sena 1700-talets bildade och halvt sekulariserade medelklassvärderingar (Nordell var pensionerad häradshövding) skapa en tidsenlig ersättning för Svebilii då hundraåriga katekesutläggning, "utgiven uti ett oupplyst tidevarv, då man ännu skrämde de enfaldiga med trollpackor, skogsrän, sjörån och tomtegubbar." Mer direkt och vardagligt uttrycker sig knappt två decennier senare F. Berg, *Moralisk Afhandling om Konsten att lefva lycklig i Äktenskap*. Lund 1807. "Båda skola de älska sitt hem, älska sina husliga sysslor, och verka gemensamt till hushållsgöromålens visa bestyrande." (s 18 f) Denna för tiden möjligen en aning extravaganta uppfattning om könsrollerna i det borgerliga hemmet mildrar han dock snart genom att dels påpeka, att mannens huvuduppgift låg inom den offentliga sfären, även om detta inte fritog honom från det husliga ansvaret, samt dels utpeka just den husliga sfären som kvinnans egentliga kall. Med liknande försiktighet pläderar han också för "överensstämmelse i smak och böjelse, likhet i ålder och stånd" mellan makarna. (s 32)
6. Mest ogillas de där kvinnan är äldst. I *Tabellkommissionens Berättelse* för åren 1851—55 påpekas, att Stockholm mer än något annat län "företer det missförhållandet att yngre män inträder i äktenskap med kvinnor av betydligt högre ålder." Förutom att detta måste få negativa konsekvenser för den allmänna fruktsamheten befarar man att det också kan innebära större frestelser till osedlighet. Bruket häntyder man på orsaker, sannolikast ekonomiska beräkningar, av sådan styrka att de "förmått störa de naturliga böjelsernas verkan." — Kombinationer mellan äldre män och unga kvinnor försvaras däremot inte sällan genom hänvisningar till det biologiska mognandet. Så hos Eilert Sundt, *Om Giftermaal i Norge*.

- Christiania 1855, s 201, och ännu in på 1900-talet, t ex Fritiof Båge, *Några villkor för Ett lyckligt hem*. Molkom 1908, s 9. Förklaringen mister onekligen något av sin styrka i ett samfund, där den genomsnittliga äktenskapsåldern ligger närmre 30 än 25.
7. Jfr Uhlenberg 1974, s 285, "we accept a female as following the preferred life cycle if, when she arrives at age 50, she has married, borne at least one child, and still has her first marriage intact."
 8. Holmberg i *Statistiska Meddelanden Be 1970:3*, s 84. Jfr *ibid.*, s 68.
 9. *ibid.*, s 79
 10. Pionjärarbetet är J Hajnal, "European Marriage Patterns in Perspective", i D V Glass & D E G Eversley (eds), *Population in History*. 1965. — Den omfattande forskningen därefter sammanfattas i Anderssons ovan not 5 anförda arbete, samt utförligast av Peter Lasslett i Jean Cuisenier (ed), *The Family Life Cycle in European Societies*. Mouton 1977.
Den teoretiska diskussion om mönstrets funktion har i stor utsträckning rört sig kring demografisk och samhällsekonomisk "rationalitet", modernisering och europeisk "take-off" i närmast Max-Weberska kategorier. Se t ex Roger Schofield, "The relationship between demographic structure and environment in pre-industrial western Europe", in Werner Conze (ed), *Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas*. Stuttgart 1976, samt André Burguière, "Mariage tardif et esprit d'entreprise." *Annales E S C* 1972.
 11. B Ankarloo, "Hemmabarn och tjänstefolk" i *Historia och samhälle. Studier tillägnade Jerker Rosén*. Lund 1975, s 117 ff. P Laslett i Cuisenier (1977)
 12. B Ankarloo, "Agriculture and Women's Work: Directions of Change in the West, 1700—1900". *Journal of Family History* 1979 (summer), s 114.
 13. *ibid.* s 115
 14. *En Svensk Mans Reflexioner om Giftermål*. Jönköping 1828, s 15, 54. Om den tyska lagstiftningen se John Knodel, "Law, Marriage and Ikegitimacy in 19 th Centany Germany." *Population Studies, XX* (1966—67), s 279—294.
 15. (Gustaf Ekenmark), *Läsning för det öerfarna och mindre upplysta folket, samt varning till landets ungdom för dryckenskap, flärd, brott och fattigdom, ävensom för ingäendet af obetänk samma ägtenskap*. Stockholm 1843.
 16. *ibid.*, s 16, 21, 23
 17. Sten Carlsson, *Fröknar, mamsäller, jungfrur och pigor*. Uppsala 1977.
 18. *ibid.*, s 113
 19. *ibid.*, s 66. — Katekismilängderna i Lunds domkapitels arkiv. Lunds landsarkiv.
 20. Ankarloo 1979, s 115 ff.
 21. Anders Norberg and Sune Åkerman, "Migration and the Building of Families. Studies on the Rise of the Lumber Industry in Sweden", in Kurt Ågren et al., *Aristocrats, Farmers, Proletarians*. Uppsala 1973, s 97 f.
 22. BiSoS Befolkningen 1890, 1900. Tabellerna för enskilda städer över en viss minlmistorlek har använts, varvid åldersstrukturen har standardiserats på samma sätt som i tab 4.
 23. Norberg and Åkerman 1973, s 117 f.
 24. Karlshamn: vigsellängder och husförhörslängder 1846—50, 1886—90. Lunds landsarkiv.
 25. K. A. Edin, "Den utomäktenskapliga fruktsamheten i Stockholm folkräkningsåret 1920 [...]. *Barn och ungdom*, 1 (1928). G. Ahlberg, *Stockholms befolkningsutveckling efter 1850*. Uppsala 1958, s 79.

26. Uhlenberg 1974, s 286. Tab 2 ovan s 19.
27. Sådana ansatser framkommer på flera ställen i brevmaterialet. Se t ex Th. Blegen, Land of their choice: the immigrants write home. 1955.
28. Tab 4 ovan s 21. Ankarloo 1979, s 117 ff.